

Menachem Brinker

Az izraeli héber irodalom

Ha az izraeli héber irodalmat azzal az igény-nyel próbáljuk megkülönböztetni a más nyelveken, más országokban alkotó zsidó írók műveitől, hogy egyediségét a kézenfekvő érven kívül valami újjal is alá tudjuk támasztani, nem kevésre vállalkozunk. A kézenfekvő egyedi sajátosság természetesen a nyelv: évtizedek óta Izrael az egyetlen hely, ahol héber nyelvű irodalmi művek születnek. Egy árnyalattal kevésbé kézenfekvő tény, hogy a héber irodalomtörténet újabb kori szakaszának alakításában nem csak zsidó írók vesznek részt. Ahogy az úgynevezett „normális” irodalmakat – az angolt, a franciát vagy az oroszot –, a mai izraeli héber irodalmat sem egyetlen etnikum tagjai hozzák létre. Számos arab regény- és esszéíró – keresztény is, muszlim is –, s még több arab és drúz költő ír héberül is egy másik nyelv – többnyire az arab – mellett, sőt akadnak közülük, akik kizárólag héberül alkotnak. A héber irodalomtörténet e sajátos és példa nélküli jelenségének nyilvánvalóan szerteágazó hatásai lesznek a héber irodalom karakterére és jövőbeli fejlődésére. S ennek tükrében akár izraeli irodalomnak is nevezhetjük a mai és a leendő héber nyelvű irodalmat, mivel ilyen csak Izraelben születik – a *jordim*, vagyis izraeli emigránsok tollából származó héber nyelvű novella- és verstermés immár a múlté. Mindez a cionizmus egyfajta beteljesülésére utal, annak pozitív és negatív aspektusaival. Egyetlen ország, egyetlen nyelv – és talán egyetlen irodalom, amely a zsidóságnak és a zsidóságról szól.

Joggal vetődik fel a kérdés: a zsidóság irodalmába tartozik-e az olyan próza és költészet, amely Izrael és a héber nyelv határain kívül születik. Más ugyanis, ha azt mondjuk, Franz Kafka, Bruno Schulz vagy Saul Bellow zsidó író, Paul Celan pedig zsidó költő, hogy írásaikban ott a zsidó érzékenység, a zsidó motívumkincs és ott vannak a zsidó figurák, s megint más, ha azt állítjuk, műveik a zsidó irodalom részei, nem pedig az amerikai, a német vagy a lengyel irodalomé, melynek bizonyos hányadát zsi-

dók írják, s ennek zsidó specifikumai még elemzésre várnak.

*

Száz esztendővel ezelőtt a héber irodalom legjelentősebb ítései különleges várakozással tekintettek a majdan megszülető izraeli héber nyelvű prózára és költészetre. David Frischman, a nem cionista, sőt korai anticionistának mondható világi héber író azon a véleményen volt, hogy a diaszpóralét eleve olyan hátrányos helyzet az irodalomra nézve, hogy ott nem is születhetnek igazi, nagy mesterművek. Joseph Klausner szerint héber író-t költőt csak az Izrael földjéhez kötődés inspirálhat olyan „erős és egészséges” irodalmi művek megalkotására, amelyek nem pusztán „zsidó” értékek, hanem „univerzálisak” is. A szélesebb látókörű irodalomkritikusok, például Micha Jozsef Berdicevszki vagy Jozsef Chajim Brenner, kedvezőbben vélekedtek a diaszpórában tevékenykedő olyan óriások műveiről, amilyen Mendele Mocher Szeform (Salom Jakov Abramovics) és Chajim Nachman Bialik, és kevésbé vártak hirtelen irodalmi-költészeti áttörést a cionista álom megvalósulásától. Abban azonban ők is reménykedtek, hogy „természetesebb” irodalom és egészségesebb irodalmi „légkör” alakul ki, ha az alkotók „saját hazájukban” élnek, s nem utolsósorban, ha a héber nyelv egy eleven közösség nyelve lesz. A teljes „héber reneszánsz” eljövételében kételkedtek ugyan, ám abban határozottan bíztak, hogy egy héberül beszélő közösségben, amely magától értetődő módon kitermeli majd az „új héber személyiségeket”, a héber irodalom is többet-jobbát fog nyújtani az olvasóknak.

Csaknem száz év elteltével megállapíthatjuk, hogy a Palesztinában, vagy más szóval „Izrael földjén” születendő művekre vonatkozó korai jóslatok poétikai, esztétikai értelemben nemigen váltak valóra. Nem említhetjük egy napon Smuel Jozsef Agnont vagy Sz. Jizhart (Jizhar

Szmilanszki) Mendele-lel vagy Berdicsevszki-vel, Jehuda Amichajt vagy Natan Altermant Bialikkal. Mégis, ezek a korai „ideologikus” irodalmi várakozások a maguk túlzásaival együtt is igen erősen hatottak az Izraelben kialakuló irodalom karakterére, az állam megalakulása előtt és után egyaránt. A modern héber irodalomra mindig sajátos és komoly ideológiai feladat hárult, előbb a héber felvilágosodás során, amikor a zsidóság külső és belső emancipációjáért kellett küzdenie, majd a cionizmus idején, amelynek jegyében magát a zsidó irodalmat kellett emancipálnia. Ezért a héber irodalom teljesen másképp és más ütemben fejlődött, mint az európai irodalmak legtöbbje: például a tizenkilencedik század közepén a héber irodalmat még a neoklasszicizmus uralta, a romantika csak a század végén következett be, s a századfordulón itt szinte nem létezett szimbolizmus és dekadencia. Ezek a sajátos vagy – ha úgy tetszik – abnormális körülmények a mai héber szépirodalmon is érződnek.

Mindezt jellegzetesen példázza a természetleírás szerepe. A tizenkilencedik század végén, amikor másutt már senki sem írt hosszú önéletrajzi poémákat és nem szentelt hosszú regényfejezeteket a természet leírásának, Bialik, Mendele és Saul Csernihovszki éppenséggel az ilyen aprólékos, türelmes és részletgazdag leírásokkal aratott sikert. S még a huszadik században, sőt annak vége felé is annak lehetünk tanúi, hogy Jizhar, Mose Samir, Amosz Oz, Meir Salev és David Groszman is nagy teret szán a természetleírásnak, ami a velük egy időben születő angol vagy francia realista regényekben teljességgel elképzelhetetlen. Ez a jelenség is a héber újjászületés öröksége, és kettős, sőt hármas ideológiai haszonnal jár. Egyrészt a „hű” természetleíráshoz – bármit értsünk is ezen – gazdagabb nyelvi eszköztár kellett, tehát az ilyen leírásokra szolgáló képesség létrejött együtt járt a héber nyelv újjáéledésével és korszerűsödésével. Másrészt a természet közelsége folytán a héber, illetve „új zsidó” személyiség – azzal, hogy megtanulta megfigyelni és ünnepelni a természetet – kénytelen volt kitörni a könyv rab-ságából. Harmadrészt a táj aprólékos leírása együtt járt a föld, Izrael földje fölfedezésével, s ily módon hozzátartozott a zsidó nemzeti megújuláshoz és a cionizmushoz. Ebben a tekintetben az irodalom is azt az utat járta be, amit a képzőművészet és a zene.

Manapság, ha párhuzamos tendenciákat lá-

tunk különféle művészeti ágakban, hajlamosak vagyunk „korszellemet”, „kulturális korklímát” vagy más hasonlóan „monisztikus”, mindent megmagyarázó fogalmakat emlegetni. Pedig ilyesmire semmi szükség. Az orosz és a prágai szemiotikai iskola, illetve a francia strukturalizmus legnagyobb vívmánya az, hogy az ilyen párhuzamok megmagyarázásához nem kell félmetafizikai entitásokat magunkévá tennünk. Nyugodtan vizsgálhatjuk bármely művészeti ág fejlődését autonóm struktúra gyanánt, ha közben nem feledkezünk meg arról, hogy minden kulturális építményre más kulturális rendszerek is hatnak. A társadalmi ideológiák rendszere is kulturális rendszer, s a századfordulón történetesen éppen ez, az ideológiai rendszer befolyásolta leginkább a zsidó kultúra egészét. E korszak hatása ma is érezhető az izraeli művészet minden ágában, különösen az irodalomban, amely – mivel szavakkal operál, s ezért szorosan kötődik az ősi és kevésbé beszélt nyelv újraélesztéséhez – mindnél fogékonyabb az ideológikus hatásokra. Ha tehát megkülönböztető jegyet keresünk – a modern héber irodalomnak, kivált pedig az izraeli irodalomnak egyedi sajátossága a természetleírás kitüntetett szerepe nemcsak a művekben, hanem a műelemzésekben is. Ez a vonás egyértelműen elválasztja az izraeli irodalmat más írók műveitől, köztük szinte minden német, francia vagy amerikai zsidó író alkotásaitól.

Egy másik sajátosság az izraeli írók-költők bonyolult viszonya a háborúhoz mint fogalomhoz. Ez persze nemcsak ideológiai hatásoknak tulajdonítható, hanem az izraeli valóságnak és az írók saját élete realitásának. A nem Izraelben élő zsidó írók szinte kivétel nélkül egyértelműen kritikusan és negatívan látják a háborút, s abszurd mivoltánál fogva morálisan elutasítják. Ez egyaránt vonatkozik a második világháborúbeli hadviselésre és atmoszférára, és az olyan elítélendő háborúkra, amilyen például a vietnami is volt. A zsidó írók – akár írói, akár civil minőségükben – általában tiltakozókként kerültek kapcsolatba a háborúval, nagyon ritkán kezelték összetettebben, árnyaltabban az emberi történelemnek ezt a jelenségét. Számukra a háború – bármelyik háború – kizárólag emberi katasztrófát jelentett. Természetesen nem ez az egyetlen lehetséges morális magatartás a háborúval kapcsolatban. Számos filozófus és gondolkodó helyeselte, sőt magasztalta a háborút, köztük sok olyan, aki a morális tapasztalatot min-

den más emberi tapasztalat fölé helyezte, s az etikai értéket tekintette az emberi értékrend csúcsának. Mindez nemcsak a nem zsidó gondolkodókra érvényes, mint Kantra, Fichtére vagy Hegelre, hanem zsidókra is, például Herman Cohenre, Martin Buberre (pályája bizonyos szakaszában) és Kuk rabbira. Ők a háborút olyan realitásnak tekintették, amely erősíti az egyén önzetlenségét, közösségi szolidaritását, hajlandóságát arra, hogy tulajdonát vagy akár életét áldozza egy magasabb rendű közös cél érdekében. A háború fölemelő pillanatait sohasem csak a szélsőséges nacionalisták és a fasiszták ünnepelték, ám az ilyesmi nem jellemzi az Izraelen kívül élő jelentősebb zsidó írók háborús műveit. Izraelben a helyzet némiképp más, és nemcsak a popkultúra, a hazafias daltermelés vagy a hivatalos és félhivatalos zsurnalizmus tájkán, ahol nemegyszer egyik-másik tábornok dicséretét zengik. A legjelentősebb izraeli prózaírók háborús ábrázolásai jóval árnyaltabbak, összetettebbek, ellentmondásosabbak, mint más zsidó írókéi. Az izraeliek szemében a háború – minden kegyetlenségével, szükséges és szükségtelen kínjával együtt – sosem csupán a képtelenségek sora. Persze Jizhar, Shaham, A. B. Jehosua, Oz vagy Jehosua Kenaz műveiben is mindig megszólal a tiltakozás hangja Isten, a történelem vagy a végzet ellen, de az elismerésé, sőt az ünneplésé is, amely az emberi szolidaritásnak, némelykor az elkerülhetetlenre felelő fatalizmusnak vagy a háború szükségességét felismerő józanságnak szól. Ahol pedig a morális megfontolás megjelenik, ott nem nyílt és megkérdőjelezhetetlen elítéléshez vezet, hanem inkább a feloldhatatlan kétély, gyanú, kérdés, dilemma formájában.

A költészet másmilyen képet mutat. Itt jócskán akad vers, amely egyértelmű háború-undort sugall, ám ezek jó része tipikusan az első libanoni háború alatt keletkezett, nem a '48-as, '67-es vagy '73-as háborúk idején. Az első libanoni háború előtt születtek lamentáló versek (Natan Zach és Amir Gilboa tollából), ünneplő költemények (Chajim Guritól és Abba Kovnertől), sőt bosszús versek is (kiváltképp Amichaj írt ilyeneket, aki úgy tekintette a háborút, mint a szerelem és a szeretkezés goromba megszakítását, a szerelmet pedig mint az egyedüli részleges gyógyírt, amely megszakíthatja a háborúk vissza-visszatérését). A libanoni háború véget vetett annak az ötvenes-hatvanas évekbeli jelenségnek, hogy a jelentős költők távol tartják

magukat a politikától és a közügyektől: ekkor szinte mindnyájan tiltakozó költeményeket adtak közre, s ehhez folyamodott a pályán mindenki, aki nem talált más módot tiltakozása kifejezésére.

A háborúk ciklikus visszatérésére adott árnyalt reagálás nem korlátozódott az irodalomra: a kérdés az írókat mint állampolgárokat is foglalkoztatta, ami az izraeli élet feszültségeinek és összetett mivoltának tükrében teljesen érthető. Az izraeli írók – szemben a másutt élő zsidó írókkal – sem állampolgárként, sem művészként nem teheték meg, hogy önmagában a háborút akár dicsőítsék, akár elítéljék. Társadalmi felelősséget kellett vállalniuk, s ennek tudatában részletes elemzés nyomán elítélni egyik háborút és jogosnak nyilvánítani a másikat, elítélni egy konkrét eseményt vagy magatartást és megkérdőjelezni egy másikat, vagy megértést tanúsítani valamely fellépés vagy magatartás iránt. Nem ringathatták magukat abba az illúzióba, hogy művész, író vagy költő mivoltuk révén valamiféle felsőbb erkölcsi ítélőszék tagjai, akik a hétköznapi polgárok és hatóságok feje fölött mondhatnak megfellebbezhetetlen ítéletet. Legtöbbjük maga is katonáskodott a harci cselekmények során, s ott nem író, hadtörténész vagy egyetemi tanár volt, hanem közlegény vagy parancsnok. Írásaikban természetesen feltűnik a héber irodalomtörténet korábbi szakaszainak visszhangja – a Biblia, a középkori héber költészet –, de ezekkel a szövegek közti kapcsolatokkal általában nem a zsidó történelem harmonikus folyamatosságát hangsúlyozzák, hanem az izraeli helyzet újszerűségét. A huszonhat-huszonhét évszázada létező nyelv és irodalom láthatóan alkalmas a mai héber irodalom modernségének, sőt posztmodernségének kifejezésére.

Úgy hiszem, a nyelv elsődleges, bár futó említése mellett a természet és a háború témájáról eddig elmondottak kellően alátámasztották állításomat: az izraeli próza és költészet sajátos és egyedi entitás. S egyúttal talán arra is sikerült rávilágítanom, hogy ez az egyediség közvetlenül és közvetve is abból fakad, hogy az izraeli tapasztalat – mint zsidó tapasztalat – különleges és példa nélküli. Ennek fényében nemcsak nehéz, de szinte lehetetlen a nyelvtől és területtől elvonatkoztatott zsidó irodalmakat egyetlen irodalomnak tekinteni. Ha az irodalomban keressük a választ arra a kérdésre, mítosz-e vagy valóság a zsidó nép létezése, nem sokra megyünk.

A zsidó irodalmi kreativitásnak mindenütt több a köze annak a nyelvnek az irodalomtörténetéhez, amelyen a zsidó írók írnak. Babelt például, jóllehet a héber és jiddis kultúra központjában, Odesszában született, s jól tudott jiddisül és héberül is, szorosabb szálak fűzik Csehovhoz, mint Sólem-Aléchemhez vagy éppen Mendelehez, aki akár a szomszédja is lehetett volna Odesszában. Vagy Saul Bellow, Moses Elkan-Herzog és Sammler figurájának megalkotója többet köszönhet a tizenkilencedik századi amerikai íróknak és gondolkodóknak, mint sa-

ját zsidó gyökereinek. De hát különleges tanú-e az irodalom? Hiába nehéz elképzelni, hogy Cselan, Amichaj, sőt Zach művei egyazon irodalomhoz tartoznak, az egyáltalán nem elképzelhetetlen számomra, hogy maguk az írók ugyanannak a népnek a tagjai. Vajon húsz, harminc vagy ötven év múlva az előbbi is könnyű lesz? Nem tudom. Számomra a területen és nyelven kívüli zsidó nép fogalma egyelőre ugyanolyan megfoghatatlan, mint száz éve volt.

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA: NEMES ANNA